

مدارس اصفهان

• بازنویسی از: حمیده قلندری
کارشناس ارشد زبان و ادبیات عربی
کارشناس فهرست‌نویسی و موضوع‌سازی کتابخانه‌ی ملی

درآمد

ساخت مدرسه و تولید کتاب در عصر صفوی، رواج بسیار داشت. بی‌تردید، شمار فراوان مدارس، در شهرهایی که پایتخت صفویان بودند (تبریز، قزوین و اصفهان)، نشان از ارزشی دارد که این شاهان برای «علم» و «علم‌آموزی» قائل بودند. در این دوره، صدها مدرسه در اصفهان دایر بودند که همه با موقوفه‌ها اداره می‌شدند. کافی است به سفرنامه‌های خارجیان، از این منظر نگاه کنیم. برای نمونه، کمپفر سیاح آلمانی چنین نوشته است: ... شهرهای ایران پر است از مدرسه و موقوفه. تنها در اصفهان که پایتخت است و شهری است با شکوه و بزرگ، در حدود یک صد موقوفه قابل ملاحظه وجود دارد... از نظر شکوه و جلال و طرز ساختمان، مدارس ایرانی سخت بر مدارس عالی‌ه‌ی ما برتری دارند. (کمپفر، ص ۱۴۰). وی در جای دیگری می‌نویسد: نصب مدرس و استاد از طرف شاه با توافق صدراعظم عملی می‌گردد و این در صورتی است که مدرسه از موقوفات شخص شاه باشد. البته در سایر موارد، صدراعظم با توافق شخص واقف مدرس را تعیین می‌کند، البته هرگاه شخص واقف هنوز در قید حیات باشد. حقوق مدرس کاملاً مکفی است و سالانه پرداخته می‌شود. در مدارسی که از طرف شاه وقف شده است، حقوق مدرس به یک صد تومان بالغ می‌شود؛ در سایر مدارس، این حقوق کمتر و غالباً در حدود پنجاه تومان است. ولی باید دانست که این حقوق درست در روز مقرر و بدون کم و کاست تأدیه می‌شود. کاش در آلمان نیز به استادان، این فروزندگان چراغ دانش چنین موهبتی ارزانی می‌شد (همان، ص ۱۴۱).

درست است که پس از «ورود افغان‌ها خزان اصفهان آغاز شد و آثار بسیاری از میان رفت» اما بلایی که ایرانیان قاجاری بر سر ایران آوردند چنان بود که «این کشور دیگر قد راست نکرد». شاید اگر برخی از مدارس وقف نبودند از آن‌ها نیز اثری باقی نمی‌ماند.^۱

رساله حاضر، «کتابچه کل مدارس اصفهان» است که به فرمان ظل‌السلطان^۲ و به قلم حیدرعلی ندیم‌الملک اصفهانی تألیف شده است. ظل‌السلطان نویسنده تاریخ مسعودی، علاوه بر ترکی، فارسی و عربی، زبان فرانسه نیز می‌دانست. او کتابخانه بزرگی داشت که در آن کتاب‌های نفیس خطی بسیاری نگهداری می‌شد.

نسخه شماره ۱۰۲۱ کتابخانه سنا

نفر طلبه دارد مدرس ان‌جا جناب حاجی میرزا بدیع درب امامی و جناب آقا میرزا عبدالرزاق رشتی هستند در زمان بانی تولیت با مرحوم سردار شیدای طباطبائی اردستانی بوده است و بعد از ان با رشد اولاد که تا حال نسل بعد نسل به سادات طباطبائی اردستانی مفوض است و مداخله می‌نمایند مرحوم آقا جمال خوانساری ناظر بوده بالفعل قریب به دو بیست تومان موقوفه دارد به مصارف می‌رسد تاریخ بنای مدرسه همان زمان بنای مدرسه کاسه‌کران است که زوج و زوجه ساخته‌اند به شش هفت سال فاصله که تاریخ چنین می‌شود سنه عشرين و مائه بعد الالف ۱۱۲۰

مدرسه صدر

از بناهای مرحوم حاجی محمد حسین‌خان صدر اعظم اصفهانی است در زمان خاقان مغفور فتحعلی شاه البسه اله لعالی حلل النور ساخته شده است در بازار عامه اصفهان قرب باروی اشرف و محمود افغان واقع است مدرسه باصفای است باغچه‌های منظم خوبی دارد شصت و دو باب حجره تختانی و در زوایا دارد طلاب محصل خوب دارد و نسبت به سایر مدارس بطله چندان ندارد طلاب ان‌جا قریب به هشتاد نفر می‌شوند مدرس جناب اخوند (آخوند) ملا محمد کاشانی و جناب جهانگیرخان قشقائی هستند قریب یکصد و پنجاه تومان موقوفات دارد متولی جناب مستطاب آقای حاجی میرزا ابوالقاسم کلباسی شیخ العراقین دام‌افضاله هستند در حقیقت امر مدرسه خیلی منظم است بنا قرب هفتاد سال است ۱۲۳۷

مدرسه جده کوچک

من حیث الوضع و من حیث البانیه جده بزرگ (بزرگ) والد صفی میرزای صفوی ملقب بابوالیقا ولد ابوالمظفر شاه عباس الموسوی الحسینی بهادرخان ساخته در بازاری که از بازار عامه جدا می‌شود از محل معروف به در قهوه کاشان پنجاه و شش اطاق فوقانی و تختانی دارد و شصت هفتاد طلبه محصل دارد طلاب ان‌جا از جانب متولی هر نفری ماهی سی شاهی الی سه هزار... به قدر مراتبهم مقرر دارند متولی ان‌جا جناب میرزا محمدعلی هرندی است مدرس معتبری ندارد طلاب باسواد دارد اغلب طلاب ان‌جا خارج از مدرسه درس می‌خوانند من حیث الوضع خوب منظم است متولی ان‌جا مردی مقدس و خدانشناس است تاریخ بنای مدرسه فی شهر رجب المرجب (المرجب) من شهر سبع و خمسين بعد الالف ۱۰۵۷

مدرسه جده [بزرگ]

من حیث الوضع بزرگ و حیث البانیه جده کوچک شاه عباس ثانی صفوی بنا کرده هفتاد و دو حجره فوقانی و تختانی دارد و حجرات فوقانی بلاسکنه و مخروبه از بی‌مواظبتی خیلی معشوش است حجرات تختانی را هم بعد از وضع زوایا که حجراتش مخروبه و بلاسکنه است به قدر بیست نفر طلبه محصل دارد و نهر اب از وسط مدرسه عبور می‌کند در سال پنج‌ماه اب ندارد در سایر شهر اب متوالی جاری است قریب دو بیست و پنجاه تومان موقوفات دارد و چهل پنجاه تومان از ان به مخارج خادم و روغن چراغ و نور پای مسجد و صفه‌ها می‌رسد مابقی را از میان می‌برند

چون رأی بیضاویای بندگان حضرت مستطاب اشرف امجد ارفع اسعد والاغل السلطان ارواحنا فداه اقتضا نموده که اطلاع بر مدارس اصفهان حاصل نمایند از بانی و تاریخ بنا و سکنه و خرابی و آبادی هر یک لهذا در کمال تحقیق از روی تحقیق بصیرت شده و به عرض حضور میمنت ظهور می‌رساند مدارسی که در حکم معموره است، از این قرار است مدرسه نوریه واقعه در طریق بازار جنب مسجد جامع عتیق اصفهان از بناهای میرزا نورالدین محمد انصاری که از احفاد جابرین عبدالله بوده در زمان شاه سلیمان بنا کرده کویا (گویا) رتبه وزارت داشته بنای ان‌جا (آنجا) گچ و اجر (آجر) می‌باشد. هجده باب حجره دارد دو صفه نمازخانه حوض اب (آب) در وسط مدرسه است سکنه مدرسه همیشه ادبا و فصحا و خطاطین و اهل هنر بوده‌اند حالا به همان و تیره معدودی از ان جماعت منزل دارند جناب میرزا عبدالحسین هرندی در ان مدرسه سکنی دارد روزها چند نفر طلاب از خارج مدرسه می‌آیند (می‌آیند) درس مقدمات می‌گویند (می‌گویند) موقوفات بسیار دارد، ولی در تصرف وقف نیست فعلاً به قدر پنجاه تومان منافع مستغلات دارد که به مصارف خادم و صرف روشنائی و آبکشی (آبکشی) مدرسه می‌رسد و بیست تومان ازین پنجاه تومان را کارگذاران (کارگزاران) حضرت مستطاب اشرف والا قریب به ده سال است که مستمراً لغایت مزرعه جشیران گرون که مخروبه بوده است و به قواعد شرع اجاره فرموده‌اند مستمراً هر ساله مرحمت می‌فرمایند تاریخ بنای مدرسه مطابق وقفنامهچه و کتیبه در مدرسه سنه اربع و ستین الف مائه هجری است ۱۱۶۴ متولی حالیه آقامیرزا رخی از احفاد میرزا نورالدین محمد انصاری است.

مدرسه کاسه‌کران (کاسه‌گران)

به فاصله‌ی پانصد قدم ار (از) مدرسه نوریه در سمت یسار طریق بازار عامه است از بناهای مرحوم آقا میرزا مهدی اردستانی ملقب به حکیم الملک است در زمان شاه سلیمان به طریق اعراض سفر هندوستان کرده مدت‌ها در ان حدود (ان حدود) توقف کرده مشغول (مشغول) طبابت بوده از ان‌جا (آنجا) تدارک بنای مدرسه را نموده و در غیاب مشارالیه ساخته شده پنجاه و هشت باب حجره فوقانی و تختانی دارد وسط مدرسه حوض اب (آب) دارد هجده نفر طلبه دارد صفه نمازخانه دارد مدرس جناب مستطاب آقا سید سینا خلف مرحوم آقا سید جعفر دارابی اعلی الله مقامه در ان‌جا مدرس می‌باشد موقوفات ان در اردستان است تقریباً دو بیست تومان عاید می‌شود تاریخ بنای مدرسه ثلاث مائه بعد الالف است ۱۱۰۳ متولی حالیه احفاد حکیم الملک سادات اردستانی شد

مدرسه نامور

در وسط شهر اصفهان در کنار بازار عامه، به فاصله صد قدم که به طریق محله باب الدشت می‌رود ان‌چه (آنچه) مشهور است بین الاهالی چون بانی ان‌جا نامورسلطان زوجه مرحوم میرزا مهدی حکیم الملک که بانی مدرسه کاسه‌کران (کاسه‌گران) بوده است باین جهت (به این جهت) موسوم به این اسم شده شرح حال مشارالیه در طی مدرسه کاسه‌کران معلوم شده قریب شصت حجره تختانی و فوقانی دارد و یکصد و بیست

اماکن مشرفه آورده‌اند بجهه تدریس طلاب و مدرسه را به اسم آن مرحوم شهرت داده‌اند موقوفات قلیلی دارد حجرات فوقانی و تحتانی دارد نهر اب از وسط مدرسه جاری است طلبه هیچ ندارد حجرات آن جا را به کرایه می‌دهند مذهب و مکتب‌دار اهل بازار انبار بقالی و قصابی و غیره قرار داده‌اند متولی حساب شیخ الاسلام هستند سکنه معروف آن جا حاجی میرزا بهاء و حاجی ملاصادق خوانساری است تاریخ بنا زمان شاه سلیمان است.

مدرسه الماسیه

از بناهای صفویه است واقع است در آخر (آخر) بازار چهارسوق که سمت دروازه حسن آباد می‌رود مدرسه خوب محکم خوش‌بنائی است هشت هفت حجره تحتانی و فوقانی دارد و طلاب آن جا سسی نفر می‌شوند که تمام محصل می‌باشند موقوفه جزئی دارد که وفا به مصارف آن جا نمی‌کند تولیت با جناب مستطاب حاجی میرزا ابوالقاسم شیخ العراقین است که حالا تفویض به جناب مستطاب حاجی میرزا عبدالجواد کلباسی است تاریخ بنا همان زمان صفویه است

مدرسه مریم بیگم

دختر شاه صفی بوده در ابتدای بازار چهارسوق حسن آباد است از قراری

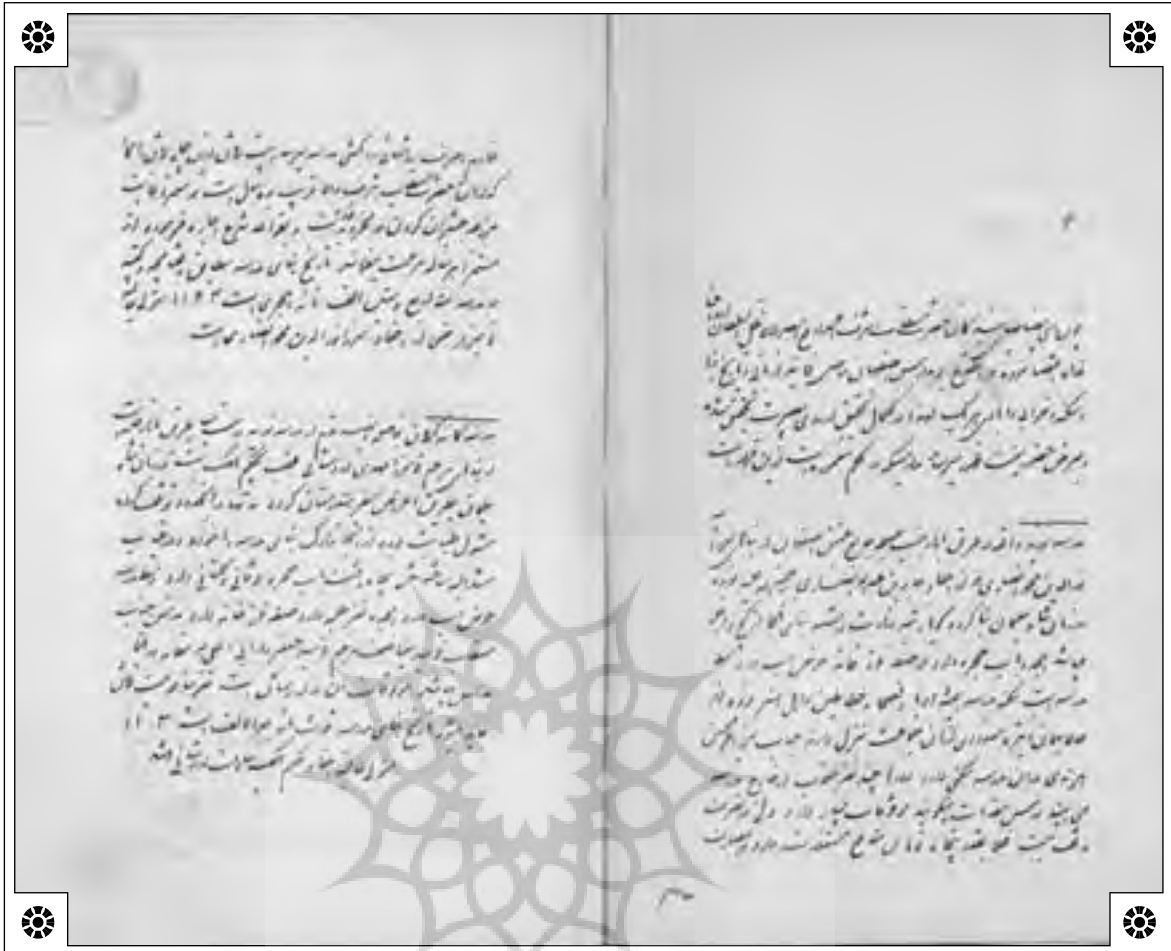
به مصارف برخلاف قرارداد واقف می‌رسد چند نفر طلبه خوب دارد و دو سه نفر هم مدرس دارد یکی جناب اقا میرزا محمدعلی کاشانی از احفاد مرحوم نراقی دیگری جناب اقا میرزا محمدحسین همدانی و جناب میرزا حیدرعلی راقم کتاب چه ولد جناب اقا میرزا مهدی در حجره مرحوم اقا محمدکاظم واله که از بهترین حجرات مدارس است و به وضع خوب و باسلیقه بنا شده مدرس مقدمات و علوم ادبیه است متولی اسمی بالفعل میرزا محمدعلی از احفاد اقا جمال خوانساریست ولی مداخله با غیر است تاریخ مدرسه قریب به دویست و بیست سال است.

مدرسه مبارکيه

جنب خانه جناب جلالتماب آقای مشیرالملک واقع است خوب مدرسه است لکن از بی‌پرستاری قریب به انهدام است کویا (گویا) جناب جلالتماب خیال تعمیر آن را دارند که دایر نمایند در صورتی که دایر شود اسباب دعای خیر است و از صدقات جاریه خواهد بود.

مدرسه ملاعبدالله

واقع در چهار سوق شاه قرب میدان نقش جهان در زمان شاه سلیمان ساخته شده است و به اسم ملا عبدالله شوشتری که مخصوصاً او را از

مقرری می‌دهند به حسب مراتبهم موقوفات به فراخور این محارمات چند سال است که به مراجع خاص بندگان حضرت مستطاب اشرف والا روحی فداهای به تصرف وقف درآمده است که به مصارف می‌رسد خرابی چندانی هم ندارد در هر سال یکبار جناب مستطاب حاجی میرزا مهدی مدرس که از زمان شاه سلطانتحسین نسلا بعد نسل متولی بوده‌اند تعمیرات لازمه را متحمل می‌شوند و کمال انتظام را دارد

مدرسه شاهزاده‌ها

در روال بازار صباغان ظهر حمام به معروف شاهزاده‌ها است از اولاد سلاطین صفویه ساخته‌اند تشخیص درستی از بانی به دست نیامده بیست و سه حجره تحتانی و فوقانی دارد و بیست و پنج نفر طلبه محصل دارد تولیت آن با جناب حاجی میرزا ابوالقاسم کلباسی است موقوفات هیچ ندارد داشته است از میان رفته است تاریخ بنا ماخذ صحیح به دست نیامد

مدرسه واقعه

در محله باب القصر از بناهای مرحومه مریم بیگم دختر صفی میرزای صفوی بانی مدرسه واقعه در چهارسوق حسن آباد است مدت‌ها بود مخروبه افتاده بود بیست و پنج سال قبل از این مرحوم حجه الاسلام

که در تواریخ نوشته شده، بدوا کمرکخانه (گمرکخانه) شهر بوده چون به تقریبی که عجله در بنای آن داشته‌اند دو وجه آن موجب تطویل می‌شود کمرکخانه را مدرسه کرده‌اند از وضع و محاذات دهلیز مدرسه معلوم است که بنای کمرکخانه بوده مدت‌ها بود که مخروبه و بایر بود جناب فخرامت... میرزا سلیمان خان رکن الملک در مقام آبادی (آبادی) آنجا برآمدند... کلی دایر نشد... چند نفر طلبه دارد و شهریارانه می‌دهند به طلاب موقوفات در اغلب ولایات دارد بخصوص که موقوفات کلی دارد و هیچ‌یک به تصرف موقوف علیه نیست طومار و کتاب وقف‌نامه‌چه مفصلی دارد که نزد جناب مستطاب حاجی میرزا جعفر ولد مرحوم اقا میرزا محمدعلی امام جمعه سابق بوده است متولی این مدرسه بالفعل خدا است و محاسب حضرت حجه الله يوم يقوم الحساب

مدرسه چهارباغ

از بناهای شاه سلطان حسین صفوی است در نهصد و دوازده هجری بنا شده و در نهصد و بیست و هفت تمام شده که مابین بناء و اتمام پانزده سال است یکصد و بیست و پنج اطاق در تحتانی و فوقانی و زوایا و میهمانی‌های روی به باغ شیرخانه و روی به بازارچه بلند دارد و چهل نفر طلاب مقرری‌دار دارد که تماما را متولی از یک تومان و شش هزار در ماه

[مدرسه میرزا حسین]

مدرسه دیگر مدرسه میرزا حسین است که قرب مسجد مرحوم حجه الاسلام حاجی سید محمد باقر اعلی الله مقامه که یکی از اعیان شهر بوده در همان زمان ها که بیداباد اباد شده ساخته اند طلاب محصل دارد و اختیار ان با جناب مستطاب آقای حاجی سید جعفر است.

[مدرس میرزا باقر]

مدرسه دیگر مدرسه میرزا باقر است که مسجد و مدرسه اتصال به یکدیگر دارد در محله بیداباد طلبه ندارد دو نفر مکتب دار در ان جاست پسر مرحوم ملاعلی اکبر خوانساری در انجا مشغول به نماز (به نماز) جماعت است میرزا باقر از اعیان شهر اصفهان بوده است.

[مدرسه حاجی حسن]

مدرسه مرحوم حاجی حسن قرب مسجد حکیم از بناهای مرحوم حاجی کلباسی اعلی الله مقامه می باشد قریب سی نفر طلبه دارد که محصل می باشد موقوفات هیچ ندارد کفالت طلاب را حتی الامکان جناب مستطاب حاجی میرزا ابوالقاسم کلباسی می فرمایند قریب پنجاه سال است ساخته شده است

حاجی سید اسدالله تعمیر کردند و محله آبادی درآمده که تاکنون معمور است و قریب بیست و پنج شش حجره دارد طلاب محصل در ان جا موجود است

مدرسه علی غلی اقا

واقعه در چهارسوق علی غلی اقا که یکی از خواجگان سلاطین صفویه است در همان زمان که مدرسه مریم بیکم ساخته شده بنای این مدرسه و مسجد و حمام و بازارچه واقعه در محله بیداباد با اسم علی قلی ابا بنا شده است موقوفات زیاد دارد هیچ یک به تصرف نیست بالفعل جناب مستطاب حاجی شیخ ابوالقاسم قاضی سلم الله تعالی در ان جا مسغول (مشغول) به نماز جماعت هستند.

[مدرسه میرزا مهدی]

سه مدرسه دیگر (دیگر) در محله بیداباد است یکی معروف به مدرسه میرزا مهدی است که واقع است در راه معبر بیداباد سر جوی معروف به بابا حسن، اختیار ان با جناب مستطاب اقا میرزا سیدعلی ولد مرحمت پناه اقامیرزا سید حسن اعلی الله مقامه است دو نفر سکنه دارد مذکور است به تصرف وقف نامه شده و ملک است.

پی نوشت:

آن کافر را گیر آورده بودم با خوشحالی وی را در بشکه ای از رنگ خودش خفه می کردم». جهانگرد دیگری که وصف چهارباغ زمان شاه عباس را شنیده بود و در دوران ظل السلطان نیز این خیابان را می بیند گزارش می دهد که دیگر از جلال و جبروت خیابانهایی که با خیابانهای پاریس رقابت می کرده، اثری نیست. چنارهای چند صد ساله را بریده اند و بجای آن خیار و گرمک کاشته اند. سردر باغهای چهارباغ را تخریب کرده اند و سنگهای کناره جدولهای جوی آب روان را برده اند.

۱. در مدت کوتاهی، بیست مدرسه صفوی و مدرسه جعفر قلی آغا که روزهای پایانی ساخت آن بود نابود شد. به غیر از مدارس، باغهای صفی میرزا، باغ چرخاب، باغ محمود، قوشخانه، هزارچریب و باغ زرشک نیز مخروبه گردید. تخریب حدود صد بنا از آثار تاریخی و هنری: کاخهای نقش جهان، فتح آباد، عمارت باغ گلدسته، عمارت خورشید، عمارت سرپوشیده خسروخان، دروازه نقش جهان، عمارت‌های آئینه خانه، کشکول و کاخ سعادت آباد، عمارت قصر سه طبقه جهان نما، عمارت صدری، مدرسه والده، عمارت کاخ آئینه خانه و هفت دست و عمارت نمکدان را که محل استقبال رسمی از مهمانان خارجی بود، طی چند سال و به بهانه‌های عجیب، با خاک یکسان گردیدند. چهل عدد از سردرهای بی نظیر باغهای چهارباغ بالا، آینه کاری‌های روی ستون‌های عالی قاپو و چهل ستون از میان رفت. و مرمرهای بی نظیر دیواره‌ها را رنگ شدند. همچنین دستور داده شد روی نقاشی‌های نفیس داخل چهل ستون را با گچ بپوشانند و روی آنها نقاشی کنند. کاروانسرای عباسی تبدیل به اصطبل و تالار طلاکاری شده اشرف نیز انبار علوفه شد. اگر ملک التجار عالی قاپو را نخریده بود شاید آن نیز از میان رفته بود. بیشتر این تخریب‌ها در سال‌های ۱۳۱۷-۱۳۱۸ انجام گرفت. برخی از جهانگردان خارجی آن زمان نیز بر این ویرانگری‌ها تاسف خورده اند. کرزن جهانگرد معروف در این مورد گفته «اگر

۲. ظل السلطان، (مسعودمیرزا ۱۲۶۶-۱۳۳۶ ق.) پسر ارشد ناصرالدین شاه، سی و چهار سال حاکم اصفهان بود. وی در سال ۱۳۳۶ هجری قمری برابر با ۱۲ تیر ۱۲۹۷ق در باغ نو اصفهان در گذشت و در مشهد به خاک سپرده شد. دوران حکومت ظل السلطان در اصفهان، به جمع آوری مال، قلع و قمع مخالفان، سرکوب شورشها و در عین حال، تأسیس مدرسه نظام، تشکیل قشون منظم - با لباس و اسلحه ارتش اتریش، تأسیس روزنامه فرهنگ، افتتاح مدرسه همایونی به سبک جدید سپری گشت. برخی از ازملاکی که در شهرهای مختلف به دست آورده بود عبارتند از: باغ نو، باغ حاجی آباد، باغ ابریشم، باغ اکبرآباد، شکارگاه و عمارت قمشلو و ابنیه قهدزیجان و کوجان اصفهان و پارک مسعودیه تهران.